

О.О. Шевченко,
к.с.-г.н., докторант НАДУ

ЕКОНОМІЧНА ДОСТУПНІСТЬ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Обґрунтовано потенційні погрози продовольчої безпеки населення України. Визначено рівень економічної доступності продовольства та встановлено його вплив на національну безпеку держави.

Ключові слова: економічна доступність продовольства, купівельна спроможності населення, мінімальний рівень продовольчої безпеки, номінальні доходи населення.

Продовольча проблема є однією з глобальних проблем сучасності. Рівень продовольчого забезпечення населення – один з найважливіших чинників національної безпеки будь-якої країни, визначальним критерієм останньої є рівень продовольчого забезпечення населення, який повинен гарантувати соціально-економічну стабільність у суспільстві, виживання і розвиток нації.

Дослідження стану і динаміки продовольчої ситуації в країні доцільно розпочинати з вимірювального аспекту, оскільки результати аналізу багато в чому залежать від вибору кількісних показників і методики їхнього розрахунку. Міжнародна статистика використовує два кількісних порогових критерії, що визначають мінімальний рівень продовольчої безпеки: 1) енергетична цінність добового душевого раціону харчування має бути не нижчою за 2500 ккал; 2) витрати на продовольчі потреби мають не перевищувати 60 % сімейного бюджету. Ці критерії розкривають суть поняття «продовольча безпека» в сучасному поляризованому світі: для бідної країни – це забезпечення раціону виживання, на який витрачається лівова частка особистого доходу; для багатой – задоволення різноманітних продовольчих споживчих уподобань за відносно (порівняно з розмірами доходу) малих витрат. Звідси стратегічний виклик для України формулюється як двоєдине завдання: наздогнати розвинуті країни у сфері продовольчого споживання за показниками: а) кількості та якості харчування; б) економічної доступності харчування (у частках сімейного бюджету).

Національний рівень продовольчого споживання є похідною від загальноекономічного рівня розвитку країни. Всесвітній банк, спираючись на показник душевого доходу з урахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти, виділяє чотири типи країн за рівнем економічного розвитку: найвищий, вищий від середнього, нижчий від середнього, найнижчий. Україна належить до третього типу, і показники продовольчого споживання приблизно підтверджують таку типологію.

За енергетичною цінністю харчування Україна в докризовий період перебувала в групі найбільш розвинутих країн: у 1990 р. добовий душевий набір продуктів харчування містив 3,6 тис. ккал. В останньому десятиріччі минулого століття системна криза виробництва і споживання різко погіршила продовольчу ситуацію: у 1999 р. («дно» рецесії) цей показник загрозливо знизився до 2,5 тис. ккал. Після 2000 р. почалося поступове підвищення середньодобового раціону, і у 2007 р. він становив майже 2,9 тис. ккал. Для порівняння: сучасний рівень цього показника в США – 3,9 тис. ккал, у країнах Європейського Союзу – 3,5 тис. ккал.

До основних джерел загрози продовольчій безпеці України на сучасному етапі належить багато чинників. Серед них значне місце займає тривале зниження купівельної спроможності населення, тобто іншими словами рівня економічної доступності придбання продовольства. Ціни на товари продовольчої групи за останні роки зросли в середньому у три рази вищими темпами, ніж заробітна плата робітників і службовців, та у чотири рази – ніж зарплата працівників сільського господарства. Так, лише у грудні 2007 р. індекси споживчих цін (ІСЦ) становили 103 % по відношенню до попереднього місяця і по відношенню до 2006 р. – 124,7 % (рис. 1).

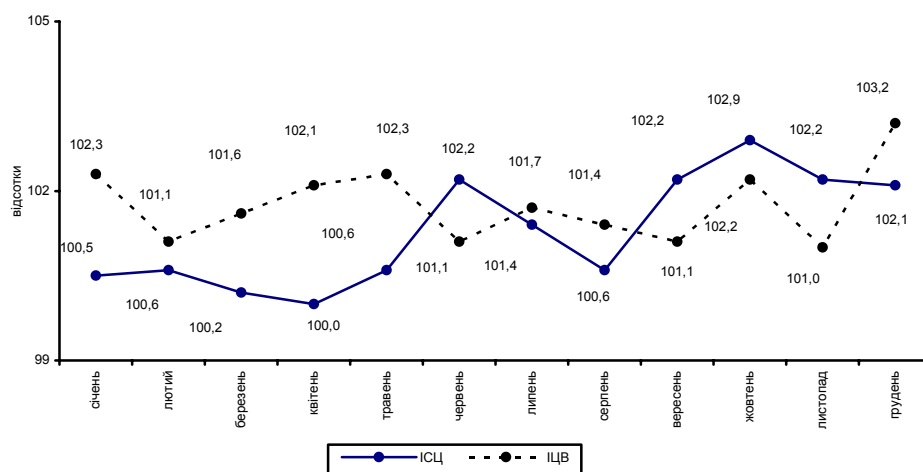

Рис. 1. Індеси споживчих цін

Зокрема за окремими видами продуктів харчування індеси споживчих цін у 2007 р. у порівняно з попереднім роком стали такими (табл. 1).

Таблиця 1

Індеси споживчих цін, %*

Продукти	Листопад 2007 р.	Грудень 2006 р.
Продукти харчування	103,0	124,7
Хліб та хлібопродукти	101,9	119,5
Хліб	102,3	118,0
Макаронні вироби	101,6	119,5
Борошно	101,9	136,9
М'ясо та м'ясопродукти	101,6	113,9
Риба та рибопродукти	100,4	109,3
Молоко	104,7	144,7
Сир і м'який сир (творог)	104,8	139,8
Яйця	108,8	154,4
Масло	102,6	142,6
Олія	100,8	170,4
Фрукти	107,0	160,3
Овочі, включаючи картоплю	108,8	135,4
Цукор	101,0	101,2

* Ukrstat.gov.ua

При цьому номінальні доходи населення за 2007 р. порівняно з 2006 р. збільшились на 35,6 % (табл. 2). Наявний дохід, використаний населенням на придбання товарів та послуг, збільшився на 27,3 %, а реальний наявний, визначений з урахуванням цінового фактора, – на 12,8 %.

Доходи населення України у 2007 р., млн грн*

Показник	2007 р.		Грудень 2007 р. у % до	
	січень – грудень	у т.ч.	листопада 2007	грудня 2006
		грудень		
Доходи – разом	625868	74051	122,1	135,6
1. Заробітна плата	267442	32309	125,9	133,1
2. Прибуток та змішаний дохід	99220	11055	111,4	147,5
3. Доходи від власності (одержані)	21561	3858	129,0	144,1
4. Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	237645	26829	121,5	133,1
в тому числі:				
соціальні допомоги	131191	12124	100,8	129,8
інші поточні трансферти	15928	1693	112,6	120,0
соціальні трансферти в натурі	90526	13012	у 1,5 р.б.	138,2

* Ukrstat.gov.ua

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників (без урахування найманих працівників статистично малих підприємств та у фізичних осіб-підприємців) у 2007 р. становила 1351 грн, що на 29,7 % більше порівняно з відповідним періодом 2006 р.

Реальна заробітна плата в січні – грудні 2007 р. порівняно з відповідним періодом 2006 р., як відмічалось раніше, збільшилась на 12,8 %, проте за даними статистичного бюро Європейської комісії, індекс купівельної спроможності громадян України залишається одним з найнижчих у Європі – 15 % від європейської норми. Згідно з дослідженнями Світового банку, третина громадян України (понад 27 %) знаходиться за межею бідності. За рівнем середньої заробітної плати Україна відстає в 1,5 – 2 рази від постсоціалістичних країн: Словенії – 611, Угорщини – 328, Польщі – 308, Чехії – 303 дол. США.

Суттєво погіршилася структура витрат населення країни. Так, у 2007 р. витрати населення порівняно з попереднім роком збільшилися на 33,5 % (рис. 2).

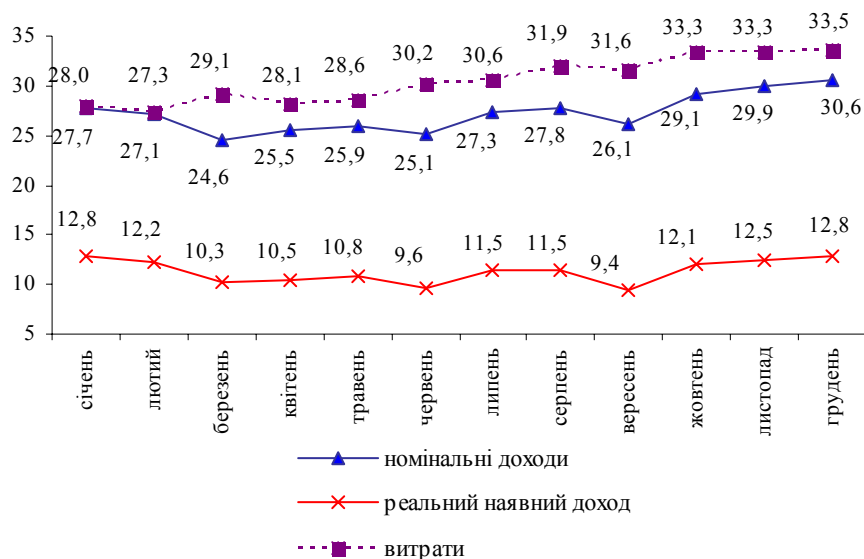

Рис. 2. Доходи та витрати населення України у 2007 р. (приріст/зниження, наростаючим підсумком у відсотках до відповідного періоду попереднього року)

На продукти харчування в Україні нині витрачається майже 80 % сукупного доходу сім'ї, тоді як у США – 10 %, країнах ЄС – 15, у Польщі – 30 %. Однак і за такої спрямованості сімейних бюджетів в Україні з розрахунку на душу населення споживається менше, ніж у країнах ЄС, – молока та яєць у 2 рази, м'яса – в 3, риби – в 4 рази.

Статистика ж останніх років свідчить, що зміна реальних наявних доходів населення України сприяє підвищенню споживчих можливостей населення в забезпеченні належного рівня харчування. Так, у 2006-2007 рр. відбулося деяке покращання структури харчування: збільшилося споживання населенням фруктів, ягід, горіхів і винограду на 20 %, м'яса та м'ясопродуктів – на 11, цукру – на 6, молока і молочних продуктів – на 0,5 % (табл. 3).

Залишилося на рівні 2006 р. споживання риби та рибопродуктів, яєць, олії та інших рослинних жирів, овочів і баштанних. Скоротилося споживання картоплі (на 7%), хліба і хлібних продуктів (на 4%).

Таблиця 3

Споживання продуктів харчування на душу населення в Україні

протягом 2006-2007 рр., кг на місяць*

Продукти харчування	2006 р.					2007 р.				
	Усі домогосподарства	у т.ч.				Усі домогосподарства	у т.ч.			
		у міських поселеннях	у сільській місцевості	домогосподарства з дітьми	домогосподарства без дітей		у міських поселеннях	у сільській місцевості	домогосподарства з дітьми	домогосподарства без дітей
М'ясо і м'ясопродукти	4,5	5,0	3,7	3,8	5,4	4,8	5,4	4,1	4,2	5,8
Молоко і молочні продукти	22,1	21,8	22,7	18,9	25,8	22,2	22,1	22,5	19,2	25,5
Яйця, шт.	20	20	18	18	21	20	21	19	19	22
Риба і рибопродукти	1,9	2,0	1,8	1,5	2,4	1,9	2,0	1,7	1,5	2,4
Цукор	3,1	3,1	3,3	2,6	3,7	3,3	3,2	3,6	2,7	4,0
Олія та інші рослинні жири	1,7	1,7	1,7	1,4	2,1	1,7	1,7	1,6	1,4	2,0
Картопля	8,2	6,6	11,5	7,4	9,1	7,6	6,1	10,9	6,9	8,5
Овочі і баштанні	6,2	5,7	7,1	5,1	7,5	6,2	5,7	7,0	5,0	7,4
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,0	3,6	2,0	2,8	3,3	3,6	4,3	2,3	3,4	3,9
Хліб і хлібопродукти	10,2	9,3	11,8	8,5	12,0	9,8	8,9	11,7	8,2	11,7

* Ukrstat.gov.ua

Сільське населення спрямовувало на харчування більшу частину сукупних витрат, ніж міські (відповідно 59 проти 53 %). При цьому сільські жителі споживали більше: картоплі – в 1,8 раза, хліба та хлібних продуктів – в 1,3 раза, овочів і баштанних – на 23 %, цукру – на 13, молока і молочних продуктів – на 2 %.

Домогосподарства з дітьми до 18 років направляли на харчування 54 % свого бюджету проти 57 % у 2006 р. Вартість добового раціону однієї особи цієї групи збільшилася порівняно з відповідним періодом минулого року на 9 % і становила 12,84 грн. У сукупних витратах домогосподарств без дітей частка витрат на харчування (55 %) була дещо більшою, ніж у домогосподарствах з дітьми, а вартість спожитих за добу однією особою продуктів харчування була вищою в 1,4 раза.

У домогосподарствах з дітьми однією особою було спожито більше, ніж у 2006 р., фруктів, ягід, горіхів та винограду – на 21 %, м'яса та

м'ясопродуктів – на 11, яєць, цукру, молока та молочних продуктів – на 6 – 2 %. Одночасно в цій групі населення зменшилося на 7 % споживання картоплі та на 4 % – хліба і хлібних продуктів. Залишилося на рівні минулого року споживання овочів і баштанних, риби та рибних продуктів, а також олії та інших рослинних жирів. Кількість основних продуктів харчування, спожитих однією особою в домогосподарствах з дітьми, була в 1,1 – 1,6 раза меншою, ніж у домогосподарствах без дітей.

У споживанні продуктів харчування продовжувала зберігатися диференціація між домогосподарствами найменш забезпеченого першого дециля, домогосподарствами з середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму та найбільш заможними домогосподарствами, які складають десятий дециль. Останні спрямовували на харчування, порівняно з домогосподарствами найменш забезпеченого першого дециля і домогосподарствами, середньодушові місячні загальні доходи яких нижче прожиткового мінімуму, відповідно в 1,6 та 1,5 раза меншу частку усіх сукупних витрат (43 %), а вартість (17,4 грн) спожитих однією особою за добу продуктів була вищою відповідно в 3 та 2 рази.

Вважаємо за доцільне доповнити наведені показники ще одним вимірником продовольчої ситуації. На нашу думку, дуже точною характеристикою останньої (чи рівня продовольчої безпеки) є показник недостатності (неповноцінності) харчування. Таку недостатність (недоїдання) відбиває різниця між раціональним і фактичним рівнями продовольчого споживання. Як цільовий орієнтир для порівняння варто використовувати медично рекомендовані норми раціонального (здорового) харчування або рівень продовольчого споживання в розвинутих країнах. Наприклад, Український НДІ харчування рекомендував як раціональну норму душевого споживання м'яса, включаючи м'ясопродукти, 83 кг на рік. За фактичного споживання у 2007 р. 58 кг рекомендована норма досягнута лише на 69 %, і отже, недостатність становить 31%. Пропонуємо називати цей вимірник продовольчої ситуації дефіцитом продовольчого споживання.

Його можна обчислювати як щодо окремих продуктів, так і щодо всього набору продуктів харчування (табл. 4).

Таблиця 4

Рівень продовольчого споживання*

Продукти	Споживання на душу населення (кг/рік)			Дефіцит продовольчого споживання (%)	
	Україна		Європейський Союз **	до раціональних норм харчування: 100-(2/3)	до рівня споживання країн ЄС: 100-(2/4)
	2007 р.	Раціональні норми харчування*			
М'ясо і м'ясопродукти	57,6	83	95	31	39
Молоко і молочні продукти	266	380	363	30	27
Яйця, шт.	240	290	222	17	8
Риба і рибопродукти	22,8	24	24	5	5
Цукор	38,6	39	41	1	6
Олія та інші рослинні жири	13,4	13	19	-	29
Картопля	91,2	124	81	26	-
Овочі і баштанні	74,4	161	116	87	36
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	43,2	90	110	52	61
Хліб і хлібопродукти	117,6	101	91	-	-
Усього (на душу населення за добу) ккал	2909	3388	3456	14,1	15,8

* Ukrstat.gov.ua

Наведені в табл. 4 дані переконливо свідчать про різницю в оцінюванні продовольчої ситуації двома методами: інтегральним показником, в якому для апретування використовується калорійність, і підсумковим показником з агрегуванням за допомогою порівнянних цін. За енергетичною цінністю добового середньодушового раціону дефіцит продовольчого споживання щодо нормативного (чи європейського) рівня невеликий (14 – 16 %) і може бути досить швидко ліквідований. Набагато песимістичніший вигляд має оцінка національної продовольчої безпеки за вартісним показником. Справа в тому, що весь дефіцит продовольчого споживання припадає на дорогі енергоносії (м'ясо, рибу, молоко тощо). Тут він досягає майже половини, і його усунення при темпах, що спостерігаються, виходить за обрії доступної для огляду перспективи. Наприклад, річне душеве споживання м'яса за останні роки збільшилося, але до європейського рівня залишається ще 37,4

кг. Ще більшим є відставання за споживанням фруктів і тривожно значним – щодо овоче- і молокопродуктів.

Принциповим вирішенням проблеми прискореного досягнення європейських показників кількості та якості харчування могло би стати прийняття урядової цільової продовольчої програми високого ступеня пріоритетності. Розуміння необхідності таких дій є. Існує розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення» від 26 травня 2004 р., де відзначається залежність демографічної ситуації, рівня захворюваності від кількісних та якісних характеристик продовольчого споживання і пропонується комплексний набір цілей і заходів щодо вдосконалення харчування населення країни. На жаль, цей документ не дістав поки що подальшого правового, організаційного та фінансового розвитку.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про істотне відставання України від розвинутих країн за якісно-структурними характеристиками продовольчого споживання. Особливо несприятлива ситуація має місце щодо таких харчових позицій, як м'ясо і фрукти, де розрив вимірюється разами.

Поряд з кількісними показниками продовольчого споживання незадовільний стан національної продовольчої безпеки фіксує така важлива характеристика, як частка витрат на харчування у видатковій частині сімейних бюджетів. Цей другий найважливіший показник міжнародної статистики продовольчої ситуації підводить нас до проблеми продовольчої доступності.

Зростання купівельної спроможності населення, хоча й зі зниженою еластичністю, але відчутно поліпшило продовольчу ситуацію: частка продовольчих витрат у сімейних бюджетах знизилася до 58 %, а частка натурального сегмента продовольчого споживання – до 19 %. За 2000 – 2006 рр. душеве споживання продовольства збільшилося на 21 % (у порівнянних цінах), а якщо врахувати скорочення його натурального сегмента, то приріст

платоспроможного попиту на продовольчому ринку дорівнював 47 %.

Проте навіть за таких позитивних зрушень ситуація з продовольчою доступністю ще далека від благополучної. Про це свідчать додаткові показники, які є сенс запропонувати. Зокрема, залишається низькою купівельна спроможність 1% сімейного бюджету. Наприклад, у 1990 р. середньодушовий добовий раціон харчування містив 3,6 тис. ккал при 33 % продовольчих витрат у бюджеті сім'ї, тобто 109 ккал на 1% бюджету. У 2004 р. добове душеве харчування знизилося до 2,9 тис. ккал, а частка продовольчих витрат зросла до 58 %, або 50 ккал в розрахунку на 1 % бюджету. Для довідки: у США ця величина дорівнює 380 ккал. Таким чином, щодо цього показника продовольчої доступності її нинішній рівень в Україні є нижчим від докризової позначки в 2,2 рази і майже у 8 разів – нижчим від американського рівня.

Оскільки стратегічною метою розвитку продовольчого забезпечення є досягнення медично рекомендованих норм раціонального (здорового) харчування, важливим показником продовольчої доступності слугує економічна спроможність придбання нормативного набору продуктів. У 2007 р. вартість такого добового душевого набору на цінах цього ж року становила 17,4 грн (табл. 4), а середньостатистичний добовий душевий наявний дохід – 18,19 грн. Отже, на придбання набору продуктів, необхідного для повноцінного харчування, треба було витратити понад 90 % усього доходу.

Таким чином, розвиток ринкової економіки зняв питання фізичної доступності продовольчих товарів, але усунення незадоволеного попиту механізмом рівноважних цін загострило проблему економічної доступності, спричинило продовольчий аспект бідності.

Згідно з офіційно затвердженою методикою, межею бідності і межею крайньої бідності визнаються рівні споживчих витрат, нижчі, відповідно, за 75 і 60 % медіанної позначки. Якщо поширити ці критерії на продовольчі споживчі витрати, то в 2007 р. у зону, нижчу від межі бідності, потрапляло 28

%, а в зону, нижчу від межі крайньої бідності, – 15 % населення.

Особливо небезпечними є наслідки продовольчої бідності для найбільш знедолених груп. Статистика сімейних бюджетів у 2007 р. зафіксувала, що добовий душевий раціон харчування понад 1 млн громадян України був нижчим від 2000 ккал. Згідно з класифікацією О. Гойчук, такий рівень продовольчого споживання фахівці вважають катастрофічним (він означає хронічне недоїдання), оскільки, за даними FAO, при добовому споживанні, меншому за 1520 ккал, настає голод.

З іншого боку, у 2007 р. 8,5 млн осіб (18 % населення) витрачали на харчування більш як 10 грн на добу, тобто були здатні придбати набір продуктів, який майже відповідає нормам повноцінного (раціонального) харчування.

Поступове усунення продуктової і загальної недостатності продовольчою споживання з одночасним зниженням частки продовольчих витрат у сімейних бюджетах вимагає значного перевищення темпів зростання номінальних і наявних доходів населення над темпами інфляційного підвищення цін на продукти харчування. На жаль, сучасна структура факторів, що формують рівень і пропорції інфляційного процесу, несприятлива для продовольчого ринку. За останніх років середньорічний темп зростання цін продовольчих товарів становив 8,3 %, непродовольчих – 2,5 %. Це означає, що більша частина «інфляційного податку» стягується з населення за допомогою продовольчих цін. Таке становище блокує зростання місткості продовольчого ринку і створює ситуацію, за якої тягар інфляції лягає на плечі масового (середньо- і малозабезпеченого) споживача. Тому поліпшення продовольчого споживання можна очікувати у разі зниження темпів інфляції, передбаченого довгостроковими урядовими програмами. Але поки цього не відбулося, необхідно доповнити механізм монетарного стимулювання економічного зростання ціновими стабілізаторами, для того щоб ціни на споживчі позиції критичної життєвої необхідності не були лідерами інфляції.

Масштаби бідності у сфері продовольчого споживання, повільність його розвитку вимагають термінової рішучої корекції державного регулювання продовольчого забезпечення за такими найважливішими напрямками:

- збільшення загальної місткості національного продовольчого ринку;
- підвищенні середніх показників продовольчого споживання;
- подоланні бідності у сфері продовольчого споживання, особливо в її крайніх формах;
- забезпечення життєво важливих продовольчих потреб національними виробниками;
- стабільність продовольчого постачання країни навіть в обставинах міжнародних конфліктів, що дезорганізують зовнішню торгівлю;
- посилення конкурентоспроможності власних агропродовольчих виробників;
- збереження сільського населення для раціонального розселення.

Ці завдання, безумовно є актуальними для України і тому вимагають негайного вирішення.

Shevchenko O.O. Economic availability of food providing.

Grounded potential threats of food safety of population of Ukraine. Certainly level of economic availability of food and his influence is set on national safety of the state.

Key words: economic availability of food, purchasing possibility of population, minimum food strength security, nominal returns of population.

Шевченко А.А. Экономическая доступность продовольственного обеспечения.

Обоснованы потенциальные угрозы продовольственной безопасности населения Украины. Определен уровень экономической доступности продовольствия и установлено его влияние на национальной безопасности государства.

Ключевые слова: экономическая доступность продовольствия, покупательная способность населения, минимальный уровень продовольственной безопасности, номинальные доходы населения.